

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԸ ՇԱՔԻԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆԱՑԱԾ
ՈՒԴԻ ՀԱՅԵՐԻ ԽՆԴՐԱԳԻՐԸ*
(IX–XIX դդ.)

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Շաքի, քրիստոնյա, հայ, ուղի, մահմեդականացում, Աղվա-
նից եկեղեցի, խանություն, խնդրագիր:

Նախաբան

Արևելյան Այսրկովկասի քրիստոնյա բնակչության իսլամացման գործըն-
թացը սկսվել էր դեռևս տարածաշրջանի արաբական նվաճման ժամանակա-
շրջանից՝ VIII դարից: Այն հակառակ տեղի քրիստոնյաներին դավանա-
փոխությունից ետ պահելու Աղվանից եկեղեցու մշտական ջանքերին ու պայ-
քարին, կարողացել է դարերի ընթացքում տեղի և հարևան մահմեդական իշ-
խանությունների խրախուսմամբ մեծ հաջողություններ գրանցել: Թեև Հայ
Առաքելական եկեղեցու և նրան ենթակա Աղվանից եկեղեցու հետևորդները
հիմնականում տիրապետում էին հայերենին ու շարունակում էին մեծ թիվ
կազմել ընդհուպ մինչև XIX դ., այնուամենայնիվ, մահմեդական տիրապե-
տությունը տարածաշրջանում՝ սկսած XI դ. Սելջուկյան ժամանակաշրջանից,
աստիճանաբար փոխել էր ու շարունակում էր փոխել տեղի բնակչության էթ-
նիկ և կրոնական դիմագիծը:

Շաքիի քրիստոնյա բնակչության համար հատկապես ծանր էր XVIII դարը,
երբ, Իրանի Սեֆյան պետության թուլացմանը և ապա անկմանը զուգընթաց,
տարածաշրջանում ուժեղանում էին ռազմական բախումները, հետապնդում-
ներն ու բռնությունը ոչ մահմեդականների նկատմամբ՝ Հյուսիսային Կովկասի
լեռնաբնակ ցեղերի և տեղի մահմեդական իշխանությունների կողմից:

Քրիստոնյաները Շաքիի և Շիրվանի շրջաններում IX–XVIII դարե-
րում, նրանց մահմեդականացումը խթանող գործոնները

Շաքի տեղանունը «Շաքէ» ձևով հիշատակվում է VII դարի «Աշխարհա-
ցույց»-ում՝ որպես բուն Աղվանք աշխարհի գավառներից մեկի և նրա կենտ-
րոնը հանդիսացող ներկայիս Նուխի շրջանի անվանում: Այդ շրջանը
գտնվում էր Շիրվանից դեպի արևմուտք ու հյուսիս-արևմուտք և մեծապես
կապված էր Հայաստանի ու Վիրքի հետ: Ըստ Մովսես Դախուրանցու (Կա-
ղանկատվացի)՝ IX դարում, երբ Աշոտ I Բագրատունին վերականգնում է

* Ներկայացվել է 25. II. 2023 թ., գրախոսվել է 27. III. 2023 թ., ընդունվել է
տպագրության 29. XI. 2023 թ.: Հոդվածը հրատարակվում է ՀՀ ԿԳՄՍ գիտության
կոմիտեի 21T–6A163 ծածկագրով թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

Երեմյան. 1963, 73, 120:

Թագավորությունը Հայաստանում, Շաքիում նախապես հաստատված Տարոնի Բագրատունիներից Համամի կողմից² 894 թ. սկիզբ է դրվում տեղի հայ Բագրատունիների Թագավորությանը³։ Այս տեղեկությունը հաստատվում է նաև վրացական Քարթլիս Ցխովրեբայում առկա Համամի որդու՝ Ատրներսեհի ծագման և Շաքին Արչիլ Թագավորի կողմից որպես կալվածք ստացած լինելու մասին տվյալներով⁴։ Շաքիի հայ Բագրատունիների իշխանությունը գոյատևում է մինչև X դարավերջ⁵։ Արաբ հեղինակներ Իբն Ռուլթան, ալ-Մասուդին ու ալ-Մուկադդասին տեղեկություններ են հաղորդում Համամի որդի Ատրներսեհի և նրա քրիստոնյա հպատակների մասին, որոնք կազմում էին Շաքիի բնակչության մեծամասնությունը⁶։ Դեռ ավելին, X դարի պարսկական սկզբնաղբյուր «Հուդուդ ալ-ալամի» անանուն հեղինակը Շաքին համարում է ոչ միայն մահմեդական ու քրիստոնյա բնակչություն ունեցող իշխանություն, այլև՝ Հայաստանի շրջաններից մեկը⁷, որի պատճառը, թերևս, հայ հոծ բնակչության առկայությունն էր այնտեղ։ Հայկական ու արաբական աղբյուրները պահպանել են նաև Ատրներսեհի թոռ Իշխանակի (կամ Իշխանիկի) ալ-Մալիքի անունը⁸։

Հետագայում Շաքիի շրջանը վիճաբանության առարկա է դառնում Վրաց Բագրատունիների Թագավորության ու Շիրվանշահների պետության միջև, և շուտով XII–XIII դդ., Ղաթալայի (կամ Կապադակի) շրջանը միացվում է Բագրատունիների տիրույթներին⁹։ Շաքիի Ղարաքեշիշի տոհմից սերած կառավարիչները XV դարում ժամանակի թելադրանքով դավանափոխ են լինում՝ դառնալով մահմեդական¹⁰։

Շաքիում էր գտնվում հայկական նշանավոր Ճալեթի վանքը՝ որպես այդ շրջանի հոգևոր կենտրոն՝ շրջապատված հայկական և ուղիական գյուղերով։ Ճալեթը նաև հայկական մշակույթի ու գրչության կենտրոն էր¹¹։ 1406–1516 թթ. այստեղ, Գանձասարի կաթողիկոսարանին զուգահեռ, եղել է Աղվանքի հոգևոր իշխանությունը վարող կաթողիկոսների նստավայրը¹²։

Սեֆյան տիրապետության ներքո Շաքիի շրջանի մեծ մասը մտնում էր Շիրվանի բեկլարբեկության, մնացածը՝ Քարթլի-Կախեթի վալիության տարածքի մեջ։ Հետագոտող Արմեն Այվազյանն աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա կատարած իր ժողովրդագրական հետազոտության մեջ հայերի թիվը Շաքի-Շիրվանում XVII դարի վերջին համարում է շուրջ 100.000¹³։

² Կ ա դ ա ն կ ա տ ու ա ց ի. 1983, 335:

³ Մ ե լ ի ք ս ե թ-Բ ե կ. 1934, 196:

⁴ Շաքիի Բագրատունիների մասին մանրամասն տե՛ս Ա դ ո ն ց. 1948:

⁵ Արաբական աղբյուրներ. 2005, 526, 652:

⁶ Hudud al-alam. 1937, 144, 398.

⁷ Յ ա կ ո բ ե ա ն. 2020, 229–230:

⁸ Маркрян. 2011, 28.

⁹ Ղարաքեշիշ (թուրք.՝ սե քահանա): Հայ հոգևորականների սե հանդերձանքի հետ կապված կա նաև պարսկերեն «սիյահքոյահ» – «սև վեղարավոր, սևագլուխ» անվանումը, որը հաճախ է հանդիպում պարսկերեն վավերագրերում:

¹⁰ Karīm Āqa Fātiḥ. 1384, 136.

¹¹ Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 2021ա, 99, 130:

¹² Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 2021ա, 113, 116:

¹³ Ա յ վ ա զ յ ա ն. 2022, 63:

Մահմեդականացման գործընթացը տարածաշրջանում Սեֆյան տիրապետության ներքո հիմնականում ընթանում էր տնտեսական գործոնների ու խթանների միջոցով, որոնցից առավել «արդյունավետ» էին ոչ մահմեդական՝ գիմմի հպատակների կողմից գլխահարկի՝ ջիզյայի¹⁴ վճարումը, Իմամ Ջա'ֆարի օրենքը¹⁵, ինչպես նաև՝ Սեֆյան վարչական ապարատում բարձրաստիճան պաշտոնների զբաղեցման ցանկությունը, որովհետև իսլամի օրենքները հիմնականում թույլ չէին տալիս անհավատներին պետական կառավարման ապարատում բարձր դիրք զբաղեցնել:

Ձնայած հայերի ու տեղի մյուս քրիստոնյաների մահմեդականացմանը խթանող սոցիալ-տնտեսական այս իրողություններին և օրենքներին՝ Սեֆյան կառավարությունը, այնուամենայնիվ, ապահովում էր նրանց կենսագործունեության համար քիչ թե շատ տանելի պայմաններ՝ պաշտպանելով տեղական մահմեդական իշխանությունների բռնություններից ու կրոնական անհանդուրժողականություններից: XVIII դ. սկզբին Արևելյան Այսրկովկասի քրիստոնյա բնակչությունը միավորված էր Շիրվանի թեմի մեջ, որի անմիջական ենթակայությունն Ադվանից կաթողիկոսությանը XVII–XVIII դդ. վիճարկում էր էջմիածնի կաթողիկոսը¹⁶:

Ոչ մահմեդականների և, մասնավորապես, հայերի վիճակն Արևելյան Այսրկովկասում կտրուկ սկսում է վատթարանալ Սեֆյան պետության անկման շրջանում XVIII դարասկզբին, երբ ակտիվանում են Հյուսիսային Կովկասի լեռնաբնակ ցեղերը, որոնք սկսում են հաճախակի արշավել դեպի հարավ և ոչ միայն կողոպտել, այլև բռնություններ գործադրել հատկապես տեղի ոչ մահմեդականների նկատմամբ՝ հարկադրելով նրանց դավանափոխ լինել¹⁷: Նման անհանդուրժողականությունն պայմաններում քրիստոնյաները մահմեդականանում էին երբեմն ջանալով ծածուկ պահպանել իրենց քրիստոնեական հավատքը, ինչի մասին նշում են, մասնավորապես, տեղի ուղիները Ռուսաստանի կայսր Պետրոս I-ին ուղղված մի խնդրագրում¹⁸:

Առանձնապես ծանր էր հայերի ու մյուս քրիստոնյաների դրությունը տարածաշրջանում կարճատև թուրքական տիրապետության շրջանում 1720-ական թվականներին և XVIII դարի երկրորդ կեսին:

Արևելյան Այսրկովկասի՝ Կուրից հյուսիս ընկած շրջաններում Նադիր շահի տիրապետությունը կարճատև է լինում 1735–1740 թթ., և բնորոշվում է տեղի բնակչության հետ հաճախակի ռազմական բախումներով ու ավերածություններով: Թեև, Աբրահամ Կրետացու հավաստմամբ, Շամախու հայերի խնդրանքով նա Իրանի այս տիրակալից հրովարտակ էր ձեռք բերել, որը սահմանում էր գլխահարկ ըստ նախկին կարգի՝ ամուսնացած տղամարդուց 3 ղուլուշի (օսմանյան դրամական միավոր), ամուրիից՝ 1,5 ղուլուշի չափով¹⁹, այնուամենայնիվ, քանի որ իրանական տիրապետությունը տարածաշրջանում թույլ էր, չի կարելի պնդել՝ այդ հրովարտակը երկար ժամանակ գործած լինի: Հարկ է

¹⁴ Ջիզյայի մասին տե՛ս Moreen. 2008.

¹⁵ Այս օրենքի մասին տե՛ս Փ ա փ ա զ յ ա ն. 1956ա, Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն. 1988:

¹⁶ Մ կ ը տ ու մ յ ա ն. 2006, 13, 16–23:

¹⁷ Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 2021բ, 21–30:

¹⁸ Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. 1967, 90–91.

¹⁹ Կ ռ ե տ ա ց ի. 1973, 135:

նաև նշել, որ Ղարաբեղի տոհմից սերած Հաջի Ջելերի խանը դեռևս 1743 թ. գլխավորել էր ապստամբությունը Նադիր շահի իշխանության դեմ և անկախություն ձեռք բերել՝ սկիզբ դնելով Շաքիի խանությունը, որտեղ իշխում էր մինչև իր մահը՝ 1754/1755 թ.²⁰:

Ժամանակակիցները հավաստի փաստեր են արձանագրել Նադիր շահի մահից հետո Արևելյան Այսրկովկասում ստեղծված կիսանկախ խանություններում, այդ թվում՝ նաև Շաքիում տեղի ոչ մահմեդականներից ջիզյա և այլ տարբեր հավելյալ հարկեր գանձվելու վերաբերյալ²¹: Հայերի և մյուս այլադավանների նկատմամբ հաճախակի էին դարձել տեղի մահմեդական իշխանությունների խտրական վերաբերմունքի ու կրոնական անհանդուրժողականության դրսևորումները, որոնք հանգեցնում էին հայության և մյուս քրիստոնյաների շրջանում վախի մթնոլորտի ու ժգնացմանն ու արտագաղթին²²:

Վարդաշեն ու Նիծ գյուղերի մահմեդականացած ուղի հայերի խնդրազիրը

Այն, որ տնտեսական ծանր կացությունը երբեմն դրդում էր քրիստոնյաներին դավանափոխ լինել, փաստում է նաև մի վավերագիր, որն իրենից ներկայացնում է Վարդաշեն և Նիծ գյուղերի մահմեդականացած ութ անձանց երդմնագիր-խնդրագիրը՝ ուղղված վրացահայ թեմի առաջնորդ Հովհաննես Սրբազան արքեպիսկոպոսին, որպեսզի նա այն հանձնի Այսրկովկասի ռուսական իշխանության ներկայացուցիչներին և, մասնավորապես, զորքերի գլխավոր հրամանատար, կոմս Ի. Գուլովիչին: Փաստաթուղթը թվագրված է: Այն հանգամանքը, որ ուղղված է Ի. Գուլովիչին, ով Այսրկովկասում պաշտոնավարել է 1806–1809 թթ.²³, ինչպես նաև գրեթե նմանատիպ բովանդակությամբ խնդրագիր էին հղել վերոհիշյալ անձին 1807 թ. նաև տեղի քրիստոնյա բնակիչները²⁴, թույլ է տալիս ենթադրել՝ փաստաթուղթը գրվել է եթե ոչ միևնույն ժամանակ, ապա՝ 1806–1809 թթ.:

Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ ընթանում էր ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը (1804–1813 թթ.): Շաքիի խանությունը, ի դեմս նրա Սելիմ խանի, ինչպես և Ղարաբաղի ու Շիրվանի խանությունները, Ռուսաստանի հետ 1805 թ. կնքել էին հպատակության պայմանագիր: Այդուհանդերձ, մեկ տարի անց Սելիմ խանը, փոխած լինելով իր քաղաքական կողմնորոշումը և հեռանալով Իրան²⁵, նրան Շաքիի խանի դիրքում փոխարինում է խոյի նախկին խան Ջաֆար Ղուլին: Վերջինս, դեռ 1799 թ. ըմբոստացած լինելով Իրանի Փաթհալի շահի դեմ, իշխանազուրկ էր արվել²⁶ և հեռացել Այսրկովկասի տարածքներ: 1804 թվականից ի վեր Ջաֆար Ղուլին նամակագրական կապի

²⁰ Karīm Āqa Fātiḥ. 1384, 144.

²¹ Այս մասին տե՛ս Мхитарян. 2022, 31–32.

²² Мхитарян. 2022, 31–32.

²³ Присоединение Восточной Армении к России. 1972, 651.

²⁴ Присоединение Восточной Армении к России. 1972, 429–430.

²⁵ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (այսուհետ՝ АКАК). 1869, 69.

²⁶ АКАК. 1869, 271.

մեջ էր Կովկասի ռուսական զորքերի հրամանատարությունից հետ, համագործակցում էր նրանց հետ²⁷ և շահել կոմս Ի. Գուդովիչի համակրանքը, որի միջամտությամբ էլ նշանակվում է Շաքիր խան²⁸:

Երդմնագիր-խնդրագրով Վարդաշեն և Նիժ գյուղերի 8 մահմեդականացած «նախկին հայեր» երգվում են, որ երբ Շաքիրի նախկին խաներից մեկը սկսել էր «աբրիչում-ե դին» հարկ պահանջել, դավանափոխ էին եղել: Նրանց պնդմամբ իրենց պապերը հայեր էին, և իրենք ունեն «գիմմի հայ» հարազատներ՝ հայր, եղբայր: Նշվում են նաև այդ 8 դավանափոխ անձանց ու նրանց ոչ մահմեդական ազգականների անունները: Մահմեդականացածների անունները հիմնականում մահմեդական և իրանական անուններ են (Փարվարդին, Մարդան, Ալլահվիրդի, Իվանի որդի Ուսուֆ, Իբրահիմ, Ալի, Մարտիրոսի որդի Ուսուֆ, Ահմադ), իսկ հայ գիմմիների անունները՝ հայկական և իրանական են (Խալաֆ, Արիթուն, Մարտիրոս, Ակոբ): Ե՛վ այս երդմնագիր-խնդրագրում, և՛ նույն գյուղերի՝ իրենց հայ անվանող քրիստոնյաների ներկայացրած վերը նշված խնդրագրում մատնանշվում է՝ այդ հարկը հավատքի համար էր գանձվում, որը նաև նրա անվանումից է բխում: Խնդրո առարկա վավերագրում այդ հարկը նշվում է «աբրիչում-ե դին» և հակառակ կողմում՝ «իփաք դինի»²⁹ ձևով, որը պարսկերեն և թուրքերեն միևնույն իմաստն ունի՝ «հավատքի մետաքս»:

Ս. Զալալյանցի հավաստմամբ՝ հիշյալ հարկը մտցվել էր Շաքիրի Հաջի Ջելեբի խանի կողմից, և Նիժ գյուղի բնակիչները «յոժարեցան լնուլ գանյազ բաղձանա Հաճի Զալալույ հատուցանել զմետաքսն սակ հարկի անուանեալ ... և մնացին ի հայրենի կրօնս»³⁰:

Այնուամենայնիվ, մեր կողմից դիտարկվող վավերագրի համաձայն՝ 8 անձ դավանափոխ էր եղել: Ընդ որում, մահմեդականացած անձանց կողմից ներկայացված փաստաթղթում չեղտվում է նաև, որ վերոհիշյալ «աբրիչում-ե դին» կոչված հարկը մալոճահաթը³¹ չէ: Փաստորեն, սա նախկին ջիզյան էր, որը գանձվում էր մահմեդական երկրներում այլադավաններից, և, թերևս, այն պատճառով, որ Շաքիրում դա գանձվում էր տեղում արտադրվող մետաքսով, ուստի և ստացել էր վերը նշված՝ «աբրիչում-ե դին» և «իփաք դինի» անվանումը:

²⁷ AKAK. 1868, 577, 583, 617 և այլն:

²⁸ AKAK. 1869, 271.

²⁹ Թուրքերեն այս տարբերակի փոխարեն այլ աղբյուրներում հանդիպում են նաև «դին իփալ», «դին իփակի» ձևերը:

³⁰ Զ ա լ ա լ ե ա ն ց. 1858, 381:

³¹ «Մալոճահաթ» (مالوچاهات) եզրույթը կազմված է «մալ» (ապրանք, հարստություն) և «ջահաթ» (կողմեր, վայրեր, վարելահողեր) բառերից: «Մալը» սեփականություն հարկն էր, իսկ «ջահաթը» գյուղի վարելահողերից գանձվող հողային հարկը: Այս երկու հարկերը միշտ միասին էին հաշվվում և ընդհանուր գումարով գանձվում գյուղական համայնքից: Մալոճահաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մեծ մասն էր կազմում և մի անգամ որոշված լինելով անխախտ չափերով գանձվում էր ռայաթներից: Դրա համար էլ շատ հաճախ այս անվան տակ հասկանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող նաև այլ հարկերը (տե՛ս Փ ա փ ա զ յ ա ն. 1956թ., 112):

Հավատքի հարկը ուսական՝ քրիստոնեական իշխանությունների օրինական չէր կարող դիտարկվել, և այս պատճառով, ինչպես դիտարկվող վավերագիրն է փաստում, Շաքիի Ջա'ֆար Ղուլի խանը խորամանկության էր դիմել՝ այդ հարկը սկսելով գանձել նաև տեղի մահմեդականացած անձանցից: Այս հանգամանքն էր պատճառ դարձել նշված երդմնագիր-խնդրագրի ստեղծման համար, որովհետև նախկինում նրանք ազատված են եղել այդ հարկից:

Քրիստոնյա և մահմեդականացած ուղի հայերի վերոնշյալ խնդրագրերը հաշվի առնելով՝ Ի. Գուդովիչը նամակ է գրում Ջա'ֆար Ղուլի խանին՝ պահանջելով դադարեցնել հավատքի հարկի գանձումը Շաքիի հայերից³²: Այնուամենայնիվ, ինչպես հայտնի է դառնում Եփրեմ կաթողիկոսի՝ այս հարցը շոշափող մի նամակից, Ջա'ֆար Ղուլին ուսական գործերի գլխավոր հրամանատարին բացատրել էր՝ այդ հարկը հավատքի համար չի գանձվում, և վերջինս էլ այլևս չի պնդում, որ այդ հարկի գանձումը դադարեցվի³³: Հավելյալ հարկը, որի դեմ բողոք էր ներկայացվել, շարունակում է գանձվել: Երկու տարի անց՝ 1809 թ., Հովհաննես արքեպիսկոպոսն այս հարցով դիմում է անդամ ուսաց կայսր Ալեքսանդր I-ին՝ պնդելով, որ տեղի մահմեդականներից ավելի քիչ հարկեր են գանձվում, քան քրիստոնյաներից³⁴:

1805 թ. հպատակության պայմանագրով Շաքիի խանը պարտավորվել էր ուսաց կայսրին որպես ամենամյա հարկ վճարել 7000 չերվոն³⁵ գումար: Դա արդեն բավական մեծ էր, որը վճարում էր նաև նրա հաջորդ Ջա'ֆար Ղուլին և նույնիսկ հավելավճարով, որի մասին նշվում է 1812 թ. ուսական հրամանատարության նամակագրության մեջ: Թերևս, ջանալով ապացուցել իր նվիրվածությունը ուսական իշխանություններին՝ Շաքիի խանն այդ տարի վճարում է հավելյալ 2000 չերվոն, և սույն թվականից 9000 չերվոն է հաստատվում Շաքիի խանության վճարելիք ամենամյա հարկը³⁶:

Այս խնդրի առաջին ուսումնասիրողներից էր Պ. Չոբանյանը, ով կարողացել էր բացահայտել դրա շուրջ հետագա զարգացումները: 1814 թ. խանության 300 բնակիչ գնում են Թիֆլիս՝ բողոքելու ուսական կառավարությանը խանի բռնապետությունից և դրամաշորթությունից՝ պահանջելով հարկային զիջումներ: Բայց այնտեղ նրանց չընդունում են զինվորները և 25 հոգու ձերբակալում, ապա՝ աքսորում³⁷: Պ. Չոբանյանի կողմից լուսաբանվում են XIX դ. հայ քաղաքական գործիչ Հարություն Արարատյանի ձեռնարկած քայլերը հավատի հարկի դեմ բողոքի մասնակիցներին արդարացնելու ուղղությամբ, որոնք, սակայն, հաջողություն չեն ունենում և հանգեցնում են ուսական իշխանությունների կողմից նրա հանդեպ սկսված հետապնդումներին³⁸: Հ. Արա-

³² Տե՛ս Присоединение Восточной Армении к России. 1972, 430–431.

³³ Присоединение Восточной Армении к России. 1972, 534–535.

³⁴ Տե՛ս Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797–1889, A Documentary Record. 1998, 171–172.

³⁵ Չերվոնը (червонец) ուսական ոսկեդրամն էր՝ 3 ուլլի արժեքով՝ իտալական դոկատի համարժեքը: XIX դ. առաջին կեսին այն հատվում էր 88 հարգի ոսկուց (Энциклопедический словарь. 1903, 531):

³⁶ АКАК. 1873, 549–550.

³⁷ Չոբանյան. 1981, 134:

³⁸ Չոբանյան. 1981, 135–136:

րատյանն այս առթիվ զեկուցագիր է գրում ցարական իշխանությունը, որտեղ մատնանշում է՝ հավատքի համար գանձվող «դին իսիագ» հարկը գանձվում էր Շաքիի Վարդաշեն, Ճալեթ և Նիժ գյուղերից 60 բաթման³⁹ կամ 1440 ֆունտ չափով⁴⁰։ Այսինքն՝ այս հարկը գանձվում էր Շաքիի, թերևս, միայն հիշյալ երեք գյուղերից, որը խոսում է, բնականաբար, խտրական վերաբերմունքի մասին և արդարացի էլ էր քրիստոնեական պետության իշխանության պայմաններում։ Ս. Զալալյանցը փաստում է՝ Վարդաշեն և Նիժ իր կողմից կատարած այցելություն ժամանակ ևս, որը XIX դարի կեսերին էր, այդ «դեն իսիակի» կոչվող հարկը տեղի բնակիչները վճարում էին⁴¹։

Իհարկե, տնտեսական միայն այս գործոնը չէր, որ հանգեցնում էր Շաքիի շրջանում և ողջ Արևելյան Այսրկովկասում XIX դարում էլ ավելի լայն թափ հավաքած դավանափոխությունը (մյուս գործոնների դիտարկումը դուրս է սույն հոդվածի շրջանակներից)։ Դավանափոխության ծավալն Արևելյան Այսրկովկասում առավել հստակ պատկերացնելու համար բավական է հիշել իսլամացած հայերի քանակի մասին XIX դարավերջին առկա վիճակագրական տվյալները՝ 14.000⁴²–15.480 ընտանիք⁴³։

Վարդաշեն և Նիժ գյուղերի բնակիչների էթնիկ պատկանելության հարցը

Որոշ պարզաբանման կարիք ունի երդմնագիր-խնդրագրի հեղինակների էթնիկ ինքնության հարցը։ Խնդրո առարկա փաստաթղթում նշվում է հեղինակների նախնիների և ազգականների հայ լինելու մասին՝ «ամենամաստուներիս հայրերն ու պապերը հայ էին և են»։ Կարծում ենք՝ խնդրարկուներն այդ կերպ ցանկանում էին շեշտել իրենց պատկանելությունը Հայոց եկեղեցուն, որովհետև հայցում էին իրենց թեմական առաջնորդի՝ Հայոց եկեղեցու վրացահայ թեմի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի աջակցություն իրենց խնդրի լուծման հարցում։

Սկսած XIX դարից՝ Վարդաշեն և Նիժ գյուղի բնակիչների ուղիներն լեզուն գրավել է մասնագետների ուշադրությունը⁴⁴։ Այստեղ ապրող ուղիների մասին տվյալներ է հաղորդում Ս. Զալալյանցը, որը միաժամանակ մատնանշում է Ճալեթ գյուղի հայաբնակ լինելը⁴⁵։ Ըստ նրա՝ Վարդաշենի 300 ուղի բնակիչները վրացադավանության էին անցել «ի հարստահարութենէ ումեմն ընչաքաղց եպիսկոպոսի»⁴⁶։ Այս դավանափոխությունը, ըստ ամենայնի, մեր վավերագրի գրությունից հետո է տեղի ունեցել, այլապես նրանք ու նրանց քրիստոնյա աջակիցները վրացահայ թեմի առաջնորդին չէին դիմի և վերջինս

³⁹ Թավրիզի մեկ բաթմանը կամ մանր XIX դարում 3,175 կգ էր (Hinz. 1955, 19)։

⁴⁰ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 27, վավ. 41, էջ 1։

⁴¹ Զ ա լ ա լ ե ա ն ց. 1858, 381։

⁴² Զ ա լ ա լ ե ա ն ց. 1858, 368։

⁴³ Բ ա ը խ ու տ ա ը ե ա ն ց. 1999, 291–292։

⁴⁴ Klapproth. 1814, 177.

⁴⁵ Զ ա լ ա լ ե ա ն ց. 1858, 376։

⁴⁶ Զ ա լ ա լ ե ա ն ց. 1858, 379։

էլ նրանց չէր աջակցի: Ըստ Զալալյանցի՝ Նիժում բնակվում էր 500 ուղի, որոնք հայերեն գիտեին և Հայոց եկեղեցու հետևորդ էին:

Ուղիները (կամ ուտիներն) համարվում է կովկասյան լեզվաընտանիքի լեզգիական լեզուների խմբին պատկանող լեզուներից և միջնադարի կովկասյան աղվաններին հետագա փուլը⁴⁷: Ըստ այդմ այն միակն է Արևելյան Այսրկովկասի հին լեզուներից, որով պահպանվել են գրավոր նյութեր: Աղվանական կրկնագիր ձևազրկների ուսումնասիրության արդյունքում գերմանացի արևելագետներ Յոստ Գիպերտը և Վոլֆգանգ Շուլցեն հանգել են այն եզրակացության, որ դրանք բովանդակում են Հովհաննեսի Ավետարանի մասեր՝ թարգմանված հին ուղիներն 670 թ., այսինքն, այն ժամանակ, երբ գրաբարով քրիստոնեական ավանդույթն արդեն առկա էր քրիստոնյա Աղվանքում⁴⁸:

Ա. Հակոբյանը, հենվելով պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի (898–924/9) կողմից ուղի էթնոնիմի կիրառման վրա, ուղիների էթնիկ համախմբման ավարտը համարում է X դարի սկիզբը և հավանական համարում, որ այդ ժողովուրդը ձևավորված լինի տվյալ տարածքի աղվանական քրիստոնյա այլ ցեղերի հիմքի վրա⁴⁹: Այնուամենայնիվ, այդ էթնոնիմն աղբյուրներում սակավ է վկայված, և հաջորդ հիշատակությունն արդեն վերաբերում է XVIII դարին⁵⁰:

Թե՛ ուղիներին, թե՛ հայերին ու թե՛ Արևելյան Այսրկովկասի մյուս քրիստոնյաներին գրեթե բոլոր համաժամանակյա աղբյուրները «քրիստոնյա» կամ «հայ» էին անվանում⁵¹: Հայտնի է նաև այն, որ էթնիկ ինքնության հարցում մինչև XX դ. շատ ավելի կարևոր դեր ունեւր դավանանքը, քան լեզուն և բնակության վայրը:

Արդեն կարելի է ընդունված տեսակետ համարել, որ որոշակի կապ կա կրոնի և էթնիկ ինքնության միջև⁵²: Որոշ դեպքերում կրոնն ընդհուպ հավասարվում է էթնիկ պատկանելությանը, ինչպես, օրինակ, ամիշների, մորմոնների, հուտերիտների և հրեաների դեպքում է⁵³: Նույն երևույթին ակնառտես ենք նաև հայության շրջանում: Ընդհանրապես, հայկական ինքնության կարևորագույն բաղկացուցիչն է համարվում կրոնը և Հայ առաքելական եկեղեցին՝ Հայոց թագավորության կողմից քրիստոնեության որպես պետական կրոն ընդունումից մինչև XVIII դար⁵⁴: Ըստ ամենայնի, նմանատիպ իրավիճակ էր նաև Արևելյան Այսրկովկասում միջնադարում և XVII–XIX դդ., երբ կրոնը նշանակալի դեր ու ազդեցություն ունեւր ազգային ինքնագիտակցության և ինքնության վրա, իսկ դրա փոփոխությունը հանգեցնում էր նաև էթնիկ պատկանելության փոփոխության:

⁴⁷ Տե՛ս Gippert. 2011, 208–209.

⁴⁸ Gippert, Schulze. 2007, 209.

⁴⁹ А ко п я н. 2015, 144.

⁵⁰ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. 1967, 90–91.

⁵¹ Подробное описание путешествия Голштинского посольства. 1870, 526, 532–534; Early Voyages and Travels to Russia and Persia. 1886, 136; Письма и донесения иезуитов. 1904, 107.

⁵² Oppong. 2013, 13.

⁵³ Oppong. 2013, 14.

⁵⁴ Հմմտ. Զ ա ք ա ղ յ ա ն. 2014, 6–7, 24:

Հայոց եկեղեցու դերը զգալիորեն աճեց Կիլիկիայի Հայոց թագավորության անկումից և, հատկապես, Մայր Աթոռը Վաղարշապատում հաստատվելուց հետո: Սբ. Էջմիածնի կաթողիկոսները մահմեդական իշխանությունների կողմից ընդունվում էին որպես բոլոր Հայերի հոգևոր առաջնորդ ու միջնորդ դեր ունեին այդ իշխանությունների և նրանց գլխավոր Հայ հպատակների միջև: Հայոց կաթողիկոսների, ինչպես նաև Հայոց վանքերի առաջնորդների դերի ընկալման տեսանկյունից շատ բնութագրական է մահմեդական իշխողների կողմից նրանց տրված «խալիֆա» տիտղոսը⁵⁵, որը շեշտում էր վերջիններիս վերապահված ոչ միայն հոգևոր բարձր դիրքը, այլև աշխարհիկ իշխանությունը իր հետևորդների ներքին կյանքի կառավարման հարցում՝ Հայերի միջև զանազան գործարքների վավերացում, վեճերի լուծում և կրոնական օրենքների կիրառման հարցում վերահսկողություն:

Դավանափոխությունը Հայոց եկեղեցին համարում էր անընդունելի, և այն անխուսափելիորեն հանգեցնում էր դավանափոխի օտարմանը ոչ միայն եկեղեցուց, այլև՝ էթնիկ հանրությունից: Այս իրողությունն արտացոլվել է նաև Հայերենում առկա դավափոխությունը մատնանշող բառերով, որոնք, կախված, թե ինչպիսի միջավայրում է տեղի ունեցել դավանափոխությունը, հայտնի են հետևյալ տարբերակներով՝ «Փռանգանալ կամ լեհանալ» կաթողիկոսական դեպքում, իսկ մահմեդականացմանը համարժեք՝ «տաճկանալ, լորձանալ, քրդանալ և պարսկանալ»⁵⁶:

Հայոց եկեղեցին երբեմն իր վրա էր վերցնում կարիքավորների փոխարեն գլխահարկի վճարումը: Հայություն մեջ կար չունեորների մի ստվար զանգված, որի համար դժվար էր ջիզյայի կանոնավոր վճարումը: Այդ մարդկանց փոխարեն, XVII դարում մի քանի անգամ Արևելյան Հայաստան այցելած Փրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեի հավաստմամբ, հաճախ փոխհատուցում էր Հայոց եկեղեցին (կամ էլ՝ Հայ մեծահարուստները): Այդ մասին կաթողիկոսին հատուկ տեղեկանք էր ուղարկում յուրաքանչյուր արքեպիսկոպոս⁵⁷: Նույն փաստն է արձանագրում նաև XVIII դարասկզբի Փրանսիացի ճանապարհորդ Տուրնեֆորտը՝ նշելով, որ հակառակ դեպքում այդ Հայերը բռնի հավատափոխ էին արվում կամ ստրկացվում⁵⁸: Այնուամենայնիվ, Հայոց եկեղեցին, թերևս, հաճախ ի վիճակի չէր վճարել բոլոր կարիքավորների փոխարեն:

Այսպիսով, ինչպես փաստում է դիտարկվող վավերագիրը, անհրաժեշտության դեպքում ուղի-հայերը, իրենց համարելով հայ, դիմում էին Հայոց եկեղեցուն, և վերջինս էլ ջանում էր պաշտպանել նրանց շահերն ու իրավունքները, որքանով որ դա հնարավոր էր թե՛ մահմեդական իշխանությունների և թե՛ ուսական իշխանությունների պայմաններում: Հետևաբար, էթնիկ ինքնության տեսանկյունից, կարծում ենք, ճիշտ են և՛ հայ, և՛ ուղի ձևերը:

Միայն է փաստել նրանց ինքնության հայկական բաղադրիչը, քանի որ ինչպես դիտարկվող վավերագիրը, այնպես էլ տարբեր ժամանակների բազմաթիվ աղբյուրներում տեղի բոլոր քրիստոնյաներին հայ են համարում: Պատահական չէ, որ Արևելյան Այսրկովկասի քրիստոնյա և մահմեդական հայերին բնորոշելով XX դարասկզբի ուսումնասիրող Ղազար Հովսեփյանը նրանց կենցա-

⁵⁵ Կոստիկյան. 2019, 122–123:

⁵⁶ Տե՛ս, օրինակ, Գյուլբերգյան. 2019, 163, 167, 168:

⁵⁷ Tavernier. 1678, 11.

⁵⁸ Tournfort. 1740, 301–302.

ղին, ավանդույթներին և ազգային նկարագրի այլ բաղադրիչների հետազոտությանը նվիրված իր աշխատության⁵⁹ վերնագրում նշում է «ուստեցի և մահմեդական հայեր» ձևակերպումը, որոնցից առաջինը մատնանշում է նրանց լեզուն, իսկ երկրորդ դավանանքը՝ այդ կերպ առանձնացնելով հայադավան հայերից հիշյալ էթնո-դավանական խմբերը:

Երդմնագիր-խնդրագրի նկարագիրը

Ներկայացվող երդմնագիր-խնդրագիր վավերագիրը պարսկերեն է և մատնանշում է այն իրողությունը, որ այդ լեզուն կարևոր դեր ուներ տարածաշրջանում, հատկապես՝ միջէթնիկ շփումների ու պաշտոնական գրագրության մեջ: Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ-Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել են պարսկերեն բազմաթիվ վավերագրեր՝ գրված Արևելյան Այսրկովկասի տարբեր շրջաններում, այդ թվում՝ Շաքիի խանության տարածքում XVII դարից XIX դարի առաջին կեսին ընկած ժամանակահատվածում:

Խնդրո առարկա երդմնագիր-խնդրագիրը գրանցված է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում, թղթ. 1ը, վավ. 1526: Բնագրի մեծությունը՝ 20,5 x 34 սմ, գրված է կապույտ, ուսասական, լուսադրոշմով (ЯМПД) թղթի վրա, գիրը՝ նասթա'լիդ՝ շիքաթների տարրերով, պարսկական խնդրագրերին բնորոշ կաղապարային ձևով: Հակառակ կողմում հայերենով՝ «Հոգևորական ծայրագույն հայոց կառավարիչ Յոհաննէս Արքեպիսկոպոս»-ի ուղեկցող գրությունն է:

The Persian text

1

هو اله الواحد القهار

- 2 دو کلمه عرض بندگان فقرا و بیچارگان جماعت تازه مسلمانان و ارطاشن و نیج بذروه عرض میرسانند که
- 3 چون درینوقت بر خاطر شریف پوشیده و مستور نماناد که این چند نفر جماعت
- 4 مسلمانان اولاً بقسم خدایی تعالی و یمین رب العزة و ثانیاً فرقمبارک پادشاه روسیه می نماییم که آباء و اجداد
- 5 کمترینان ارامنه بوده و هستند و وقتی از اوقات حاکم ولایت شکی ازین مردمان ابریشم
- 6 دین می خواست وطلب نموده در آن حال بعضی قبول کرده مسلمان نگردید و بعضی قبول
- 7 نکرد مسلمان شد از آن جماعت که ابریشم دین را قبول نکرد مسلمان شد یکی پروردین نام که
- 8 پسر او الله ویردی نام و پسر الله ویردی جعفر نام است مسلمان شده است و یکی مردان نام مسلمان
- 9 است و پدر او خلف نام است ذمی است ذمی می بود و یکی الله ویردی نام که مسلمان شده است و پدر او
- 10 سردار نام است ذمی می بود و یکی اوسوف نام مسلمان است و پدر او ایوان نام است ذمی می بود
- 11 و یکی ابراهیم نام مسلمان است و برادر او اریتون نام است ذمی است و یکی علی نام مسلمان است و پدر
- 12 او پروردین نام است ذمی می بود و یکی اوسوف نام مسلمان است و پدر او مردرس نام است ذمی است
- 13 و قودان اغلی یکی پسر او احمد نام مسلمان است و یکی پسر او عقوب نام ذمی است و این کمترینان
- 14 علی سبیل الانفراد یعنی علی حدة علی حدة اداء شهادت و یمین و قسم نماییم که والله العظیم و بالله الکریم
- 15 و بقسم سر پادشاه روسیه که این مردمان مزبور آن ابریشم دین را قبول نکردده مسلمان شده ایم
- 16 و هر کس که ابریشم دین را قبول کرده اند مسلمان نشده اند تا الی الان هر چه که از ابریشم داده اند
- 17 ابریشم دین است و مالوچهاست نیست است بعد از آن صاحب اختیار است چون درینوقت
- 18 هرچیزی که برین جماعت مسلمانان که پنج نفر و ارطاشن بود و سه نفر نیج بودند لازم بود ادا و قضا
- 19 نمودیم تا داند و ذره خلاف نشده است من بعد صاحب اختیار است

⁵⁹ Յ ո վ ս ե փ ե ա ն. 1904:

[8 մատնահետք]

Երդմնագիր-խնդրագրի հակառակ կողմում հայերենով գրված է.

«Հոգևորական ծայրագույն հայոց կառավարիչ Յոհաննէս Սրբազան Արքեպիսկոպոս

Բոլոր Նուխուայ հասարակութիւնս խնդրեմք, որ զայս ութն անձանց 'ի հայոց տաճկացելոց է որ ի փակ ղինի ոչ տան, զնոցա երդմնական թուղթն մատուցես պայծառափայլ կենազ Օրբելեանին և Պայծառափայլ Ղրափ Գուղդ-վիչին»:

Վավերագրի թարգմանությունը

«Նա է Աստված: Միակը և Ամենազորը:

Վարդաշեն և Նիժ գյուղերի խեղճ ու թշվառ, նոր մահմեդականացած ծառաների համայնքի կարճ խնդրագիրը:

Խոնարհաբար զեկուցում են, որպեսզի ազնվական մտքից դադարեն ու նրան անհայտ չլինի, որ այս մի քանի մահմեդականներս նախ Բարձրյալ Տիրոջ, ապա Ռուսիայի Նորին Մեծություն օրհնյալ միապետի [անունով] երդվում են, որ ամենանվաստներիս հայրերն ու պապերը հայ էին և են: Օրերից մի օր Շաքիի շրջանի (վիլայեթ) կառավարիչը (հաքիմ) այս մարդկանցից աբրիչում-ե դին պահանջեց: Այդ ժամանակ ոմանք համաձայնվեցին և մահմեդական չդարձան, ոմանք էլ չհամաձայնվելով մահմեդականացան. մեկը՝ ոմն Փարվարդին, նրա որդին է Ալլահվերդին և Ալլահվերդիի որդին է Ջաֆարը, որոնք մահմեդական են, մյուսը՝ Մարդան անունով մահմեդականը, իսկ նրա հայրը՝ Խալաֆ անունով, գիմմի է և գիմմի է եղել, մեկն էլ ոմն Ալլահվերդին է մահմեդականացել, և նրա հայրը՝ Մարդար անունով, գիմմի է. մեկն էլ Ուսուֆ անունով մահմեդականն է, և նրա հայրը՝ Իվանը, գիմմի է. մեկն էլ Իբրահիմ անունով մահմեդականն է, և նրա հայրը՝ Իվանը, գիմմի է. ոմն Ալի անունով մահմեդականը, և նրա հայրը՝ Փարվարդին անունով, գիմմի էր. Ուսուֆ անունով մահմեդականը, և նրա հայրը՝ Մարդիրոս անունով, գիմմի է, ոմն Վաղուդանօղլիի որդիներից մեկը՝ Ահմադ անունով, մահմեդական է, մյուսը՝ Ակոբ անունով, գիմմի է: Այս նվաստներս առանձին-առանձին վկայում և երդվում ենք հանուն Ալլահի, Բարձրյալ և Ողորմած, և Ռուսիայի տիրակալի գլխով, որ այս անձինք չհամաձայնվելով աբրիչում-ե դինի [վճարմանը] մահմեդականացել ենք: Եվ ով, որ համաձայնվել է աբրիչում-ե դինին, մինչ այժմ, որքան որ մետաքս են տվել, աբրիչում-ե դին է, և մարջհաթ չէ: Այսուհետև Ձերն է իշխանությունը, քանի որ այն ամենը, ինչ այս մահմեդականները,

որոնցից հինգը Վարդաշենից և երեքը Նիժից են, պարտավոր էին, վճարել են՝ առանց աննշան թերանալու: Մնացածը՝ Ձեր հրամանով»:

Եզրակացություն

Քրիստոնյաների դավանափոխությունը Շաքիի շրջանում, սկսված լինելով վաղ միջնադարից, շարունակվել է ընդհուպ մինչև XIX դար: Ներկայացված փաստերը և վավերագրերի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դավանափոխությունը խթանվում էր թե՛ տեղի և թե՛ արտաքին ուժերի ճնշմամբ, տնտեսական ազդակների խթանմամբ, ինչպես նաև բռնի մեթոդների կիրառմամբ: Անգամ քրիստոնյա Ռուսաստանի գերիշխանությունը չի բարելավում տեղի քրիստոնյաների դրությունը: Նրանք հակառակ այդ երկրից ունեցած իրենց ակնկալիքներին, որի գերիշխանության հաստատմանը տարածաշրջանում մեծապես նպաստել էին, արժանանում էին խտրական և դաժան վերաբերմունքի: Շաքիի քրիստոնյա բնակիչներից շարունակվում էր գանձվել հավատքի հարկ, որի դեմ ըմբոստությունը պատժվում էր: Այն, ի վերջո, հանգեցնում էր զանգվածային դավանափոխության ու արտագաղթի:

Քրիստինե Կոստիկյան – պ. գ. դ., ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի Հայաստանին հարակից երկրների պատմության ամբիոնի և Հայ-ուսական համալսարանի արևելագիտության ինստիտուտի պրոֆ., Մ. Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարանի արևելագիտության բաժնի և ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արևելյան աղբյուրագիտության ու պատմագրության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ ժողովրդի և Իրանի պատմություն, պարսկական աղբյուրագիտություն: Հեղինակ է 7 մենագրության և շուրջ 30 հոդվածի:
kr.kostikyan@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբրահամ Կրետացի. 1973, Պատմություն, քնն. բնագիր, ռուս. թարգմ., առաջ. թարգմ. Ն. Կ. Ղորանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 314 էջ:
- Ադոնց Ն. 1948, Բագրատունեաց փառքը. – Պատմական ուսումնասիրություններ, Լոյս ընծայեց Ա. Խոնդկարեան, Պարիս, էջ 125–134:
- Այվազյան Ա. 2022, Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում և հայոց գործի թվակազմը 1720-ական թվականներին, Երևան, «ՆՏ Հոլդինգ», 664 էջ:
- Արաբական աղբյուրներ. 2005, հ. Գ, Արաբ մատենագիրներ IX–X դարեր, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 703 էջ:
- Բարխուտարեանց Մ. 1999, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Արցախ, Երեւան, «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն, 416 էջ:
- Գյուրջինյան Դ. 2019, Ազգային ինքնության փոփոխություն նշանակող հայերեն բառերը.– «Վէմ» (Երևան), թիվ 4, էջ 161–181:
- Երեմյան Ս. Տ. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 153 էջ:

Ջաքարյան Ս. 2014, Հայոց ինքնության քրիստոնեական հարացույցը (ծնավորման և կայացման փուլ)։ – «Հայոց ինքնության հարցեր», 2, Երևան, «Լիմուշ» հրատ., էջ 6–24:

Կարապետյան Մ. Մ. 1988, Իմամ Ջաֆարի օրենքը և արևելահայերը.– ՊԲՀ, № 1, էջ 219–221:

Կոստիկյան Ք. 2019, Պարսից գրագրության մէջ Հայոց կաթողիկոսներին տրուած տիտղոսն ու պատուանունները. – «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա), թիւ 1–12, էջ 121–133:

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 27, վավ. 41:

Մելիքսեթ-Բեկ Լ. 1934, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեվ հայերի մասին, Խ. Ա. Յերեվան, հրատ. Մելքոնյան ֆոնդի, 270 էջ:

Մկրտումյան Լ. 2006, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII–XIX դարերում, Երևան, «Տնտեսագետ», 270 էջ:

Մովսէս Կաղանկատուացի. 1983, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 384 էջ:

Յակոբեան Ա. 2020, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար (պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Երեւան, «Գիտություն» հրատ., 440 էջ:

Յովսէփեան Ղ. 1904, Ակնարկներ ուտեացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, տպ. Հերմէս, 106 էջ:

Չորանյան Պ. 1981, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 200 էջ:

Ջալալեանց Հ. Ս. 1858, Ճանապարհորդութիւն 'ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, Բ, Տիֆլիս, տպ. Ներսիսեան Հոգևոր Հայոց Ճեմարանի, 517 էջ:

Ստեփանյան Գ. 2021ա, Ճալեթի վանքը պատմության քառուղիներում. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 32, էջ 92–145:

Ստեփանյան Գ. 2021բ, Հայերի էթնիկ գտումների և ցեղասպանական քաղաքականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI–XX դդ.) (մաս 1). – «Գիտական Արցախ» (Երևան), № 1, 2021 (9–35), էջ 21–30:

Փափազյան Հ. 1956ա, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, էջ 85–99:

Փափազյան Հ. 1956բ, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտական, պր. Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 315 էջ:

Акопян А. А. 2015, К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата). – *Albania Caucasica*, Сборник статей, вып. I. Предисл., подготовка А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев. М., с. 129–147.

Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК). 1868, т. II, III, VI ч. II, VIII. Тифлис. Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1238 с.

АКАК. 1869, т. III. Тифлис. Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 767 с.

АКАК. 1873, т. V. Тифлис. Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1187 с.

Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. 1967, т. 2, ч. II, Сост. П. Арутюнян, С. А. Тер-Авакимова, В. Акопян. Ереван, Изд. АН АрмССР, 420 с.

Маркарян С. 2011, Независимое ханство Шакки в XVII–XIX вв. – Caucasia. «Труды института политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона», т.1. М., с. 27–42.

Мхитарян Г. 2022, Армяне в этноландшафте Восточного Закавказья во второй половине XVIII века. – «История, археология и этнография Кавказа», т. 18, № 1, с. 26–38.

Письма и донесения иезуитов о России конца XVII начала XVIII века, 1904, т. III. СПб., Сенатская типография, 382 с.

Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием, 1870, перевел Павел Барсов. М., Изд. Общество истории и древностей российских при Московском университете, 1174 с.

Присоединение Восточной Армении к России. 1972, т. I. Ред. Ц. Агаян, Ереван, Изд. АН АрмССР, 715 с.

Энциклопедический словарь. 1903. СПб., Изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, т. XXXVIII^a, 960 с.

Early Voyages and Travels to Russia and Persia, by Anthony Jenkinson and other Englishmen, (vol. I, II), 1886, edited by E. Delmar Morgan and C. H. Coote, Burt Franklin publisher. New York, MDCCCLXXXVI, vol. I., 177 p.

Gippert J., Schulze W. 2007, Some Remarks on the Caucasian Albanian Palimpsests (a special internet edition). – “Iran and the Caucasus”, vol. № 2,11, pp. 201–212.

Gippert J. 2011, Relative Clauses in Vartashen Udi Preliminary Remarks. – “Iran and the Caucasus”, vol. № 1/2,15, pp. 207–230.

Hudud al-alam. The regions of the World. A Persian geography (372 A. N. – 982 A.D.). 1937, Transl. and expl. by V. Minorsky. London: E. J. W. Gibb memorial series, 255 p.

Karīm Āqa Fātiḥ. 1384, ‘Tārīkh-i khānāt-i Shakī’, Si risālah dar bāra-i Qafqāz, muqaddamah, taṣṭīḥ va yāddāshtha Ḥusayn Aḥmadī, Tihrān: Mū‘assasah-i muṭālī‘āt-i tārīkh-i mu‘āṣir-i Īrān, pp. 131–151.

Klaproth Julius von. 1814, Beschreibung der russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und schwarzen Meere. Berlin, 269 p.

Moreen V. 2008, Jizya. – “Encyclopaedia Iranica”, vol. XIV, Fasc. 6, pp. 643–645. –<http://www.iranicaonline.org/articles/jezya>

Oppong Steward. 2013, Religion and identity. – “American International Journal of Contemporary Research”, vol. 3, № 6, pp. 10–16.

Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797–1889, A Documentary Record. 1998, Annotated Translation and Commentary by G. A. Bournoutian, Mazda Publishers, 578 p.

Tavernier J. 1678, The six voyages of John Baptista Tavernier, Jean-Baptiste Tavernier, Translated by John Phillips. London, printed for R. L. and M.P., 658 p.

Tournefort J. 1749, A voyage into the Levant Performed by Command of the Late French King..., vol. II. London, printed for Midwinter, D. Brown, A. Bel, M.DCC. XVIII, 416 p.

ХРИСТИАНЕ В ШЕКИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ПЕТИЦИЯ
ИСЛАМИЗИРОВАННЫХ АРМЯН-УДИНОВ
(IX–XIX вв.)

КРИСТИНЕ КОСТИКЯН

Резюме

Ключевые слова: Шеки, христианин, армянин, удин, исламизация, Агванская церковь, ханство, петиция.

Исламизация христиан в Шекинской провинции усилилась с начала XVIII века, когда ослабленный Сефевидский Иран был не в силах удерживать власть над регионом. Не было больше силы в регионе, способной противостоять частым набегам северокавказских племен, которые обращались с иноверцами с особой жестокостью. Короткие периоды преобладания Османской империи и власти Надир Шаха также характеризуются большими разрушениями, причиненными региону.

Джизья или подушная подать с иноверцев области являлась одним из экономических стимулов принятия ислама. Она значительно увеличилась со времен правления Гаджи Челеби Хана Шекинского в середине XVIII века и взималась до середины XIX века.

Клятвенная петиция на персидском языке восьми армян-удинов, принявших ислам с целью освобождения от уплаты налога, называемого «абришом-и дин» и «дин ипаки» (перс. – тур. «шелк за веру»), местного названия налога, равнозначного подушной подати, взимаемой шелком, является важным аргументом, доказывающим неравноправное положение христиан в данном ханстве. В клятвенной петиции выражено недовольство исламизированных армян-удинов по поводу навязывания им того же налога местным ханом уже под властью Российской империи. Другие документы и события, связанные с данной проблемой, а также дальнейшие развития вокруг нее показывают не только безразличие царских властей по отношению к нуждам своих подданных христиан, страдающих от гнета мусульманского хана, но и заинтересованность в получении высоких доходов за счет тяжелого налога.

*Кристине Костикян – д. и. н., проф. кафедры истории соседних с Арменией стран исторического факультета ЕГУ и Института востоковедения Российско-армянского университета, ведущий научный сотрудник Института древних рукописей им. М. Маицоца (Матенадаран) и отдела восточного источниковедения и историографии Института востоковедения НАН РА. Научные интересы: история армянского народа и Ирана, персидское источниковедение. Автор 7 монографий и около 30 статей.
kr.kostikyan@gmail.com*

CHRISTIANS IN THE SHEKI REGION AND THE PETITION
OF THE ISLAMISED ARMENIAN-UDINS
(IX–XIX centuries)

KRISTINE KOSTIKYAN

Summary

Keywords: Sheki, Christian, Armenian, Udi, Islamization, Church of Aghvank, khanate, petition.

The Islamization of the Christians in the Sheki region was intensive from the very beginning of the XVIII century when the weakened Safavid Iran was not able to keep control over the region. There was no longer a force in the region capable to withstand the frequent raids of the North Caucasian tribes who treated the infidels with particular cruelty. The short periods of the Ottoman Empire dominance and Nadir Shah's rule were also characterized by great destruction caused to the region.

The jizya or poll tax from the infidels of the region was one of the economic incentives for adopting Islam. It had significantly increased since the reign of Haji Celebi Khan of Sheki in the middle of the XVIII century and was levied until the middle of the XIX century. The oath petition, in Persian language, of eight Armenian-Udins who converted to Islam in order to be exempted from paying the tax called “abrishom-i din” and “din ipaki” (Persian - Turkish “silk for faith”), the local name of the tax equivalent to the poll tax levied by silk, is an important argument proving the unequal position of Christians in this khanate. The oath petition expresses the dissatisfaction of the Islamized Armenian-Udins about the imposition of the same tax by the local khan already under the rule of the Russian Empire. Other documents and events related to this problem, as well as further development around it, show not only the indifference of the tsarist authorities towards the needs of their Christian subjects suffering from the oppression of the Muslim khan, but also an interest in obtaining high incomes due to heavy taxes.

Kristine Kostikyan – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History of Neighboring Countries with Armenia at the History Faculty of YSU and the Institute of Oriental Studies of the Russian-Armenian University, Leading Researcher at the Institute of Ancient Manuscripts after M. Mashtots (Matenadaran) and the Department of Oriental Source Studies and Historiography at the Institute of Oriental Studies of NAS RA. Scientific interests: history of Armenian people and Iran, Persian source studies. Author of 7 monographs and about 30 articles. kr.kostikyan@gmail.com